

DAMESROMANS EN DAMESGESCHIEDSCHRIJVING

Hoewel uit deze titel een zekere minachting zou kunnen blijken voor vrouwen die gepubliceerd hebben en/of zich met de politieke actualiteit of geschiedenis bezig hebben gehouden, is dat geenszins de bedoeling. Het is veel eerder de opzet om een kijkje te nemen achter het gangbare cliché dat rondom de vorige eeuwwisseling bestond ten opzichte van vrouwen met een creatieve aanleg en intellectuele nieuwsgierigheid. Om zo'n breed thema in te perken zullen we onze aandacht vestigen op Nederlandstalige vrouwen van de tweede helft van de negentiende eeuw die op een of andere manier in aanraking kwamen met Servië en daarover een spoor achtergelaten hebben in de (literatuur)geschiedenis.

De Servische dynastie Obrenović blijkt een gemeenschappelijke noemer te zijn voor allen die hier ter sprake zullen komen. Met deze tragische familie kwamen, elk op hun eigen manier, vier Nederlandstalige dames in aanraking. Een van hen was Virginie Loveling (1836-1923), Vlaamse schrijfster en tante van de eveneens bekende schrijver Cyriel Buysse, die Milan Obrenović als minderjarige jongen heeft leren kennen tijdens haar bezoek aan Parijs in november 1866. Daar genoot de jonge troonsopvolger een klassieke opleiding bij de heer François Huet, een goede vriend van Virginie en oud-hoogleraar in de wijsbegeerte te Gent, die onder druk van de klerikalen zijn ontslag had moeten indienen vanwege zijn republikeinse, socialistische gedachten. Zijn gedachtengoed heeft hij daarna in verschillende filosofische werken gepubliceerd.

»Prins Michel¹ van Servië – van het geslacht Obrenovitsj – tegenstander van de pretendent Karageorgevitsj, regerend vorst, dweept met de in die leerstelsels voorkomende levens- en wereldbeschouwingen. Hij was voogd van zijn minderjarige neef Milan, die hij als troonopvolger had gekozen. Hij kwam op de inval die knaap aan de heer Huet toe te vertrouwen...«² Zo kwam het dus dat Virginie tijdens haar bezoek aan Parijs bij de familie Huet Milan leerde kennen. Interessant is de belangstelling die zij en enkele vrienden die haar daarbij vergezelden in de persoon van de Servische jongen stelden. “Zonderling, dat schier een ieder zulk een diep belang stelt in gekroonde of te kronen hoofden...”³ was de reactie van mevrouw Huet. Milan bleek een echt natuurkind. “Zijn houding was overigens ook niet als die van een fatsoenlijke, twaalfjarige jongen, maar van een drie- of vierjarig kind, dat nog geen begrip van deftigheid heeft. Hij klopte met zijn mes of vork op de tafel, uit tijdverdrijf, tussen het aanbrengen der gerechten, niet ontroerd door de vlam van haar [mevrouw Huets] terechtwijzend oog, en schreide eindelijk slachtofferlijk-luid, toen ze hem met woorden terechtwees.”⁴

Het contrast tussen de natuurlijke, innemende charme van Milan en de stiefmoederlijke strengheid⁵ van mevrouw Huet werkte kennelijk in het voordeel van de eerste, want Virginie was nogal ingenomen door het natuurkind. “Ik zie hem nog, Milan, zoals hij zich voordeed op dat ogenblik: groot voor zijn leeftijd, flink en slank met zijn zachte donkere ogen, zijn rechte profiel en zijn roze kleur. Hij droeg een blauwfluwelen kostuumpje, glimmig-fijnplooiend, als ware 't satijn geweest, een

¹ Mihajlo Obrenović (1823-1868)

² Van Elslander, 1967:144

³ ib. 1967:145

⁴ ib. 1967:146-147

⁵ ib. 1967:148

korte broek, had blote benen en witte, korte kousjes, boven de laarsjes uitpiepend. [...] Onweerstaanbaar werd men aangetrokken in sympathie tot die mooie knaap, een echt natuurprodukt nog, ondanks zijn hoge geboorterang. Hoe was het mogelijk dat iemand hem met ontoegeeflijke hardheid bejegende!...”⁶

Virginie was nogal van streek toen ze van mevrouw Huet vernam wat deze van haar beschermeling vond, namelijk dat hij niet deugde en nooit zou deugen. “C’est un mauvais garnement. Il est passionné, égoïste, indiscipliné. Il n’a aucun sentiment du devoir. Huet, malgré tout sa peine, ne parviendra jamais à en faire quelque chose qui vaille.”⁷ In Virginies ogen was dat een akelige en onrechtvaardige voorspelling.

Ook Virginies zuster Rosalie (1834-1875) was gecharmeerd door de jeugdige Milan Obrenović. Toen zij een half jaar later - in de zomer van 1867 dus – drie weken in Parijs doorbracht, sloot ze hechte vriendschap met de jongen die vooral onder de indruk was van het feit dat Rosalie gedichten schreef. »Hij wilde weten in welke taal en, vernemend dat het Nederlands een vertakking der Germaanse talen was, zei hij dat hij Duits en Engels kende, en zeker was haar gedichten te kunnen verstaan bij het lezen. Hij deed haar beloven hem een exemplaar te zenden, als ze verschijnen zouden. Mijnheer Huet vond dat de prins moest reizen en vreemde landen zien. Milan zou beginnen met België. [...] Zijn oogjes hadden geflikkerd. Zijn kinderverbeelding tekende hem Vlaanderen als een toverland af.”⁸

De reis die voor 1868 gepland was is helaas nooit doorgegaan. De regerende vorst Mihajlo werd namelijk in dat jaar vermoord en de jonge Milan werd als enige overblijvende Obrenović tot troonsopvolger uitgeroepen waardoor hij zich onmiddellijk naar Servië moest begeven.

Wie weet welke gunstige beïnvloeding hierdoor verhinderd werd. Het contact tussen Milan en de zusters Loveling werd in ieder geval verbroken. Via mijnheer Huet die zijn beschermeling naar Belgrado gevolgd was hoorden ze nog enig nieuws over hem, maar die briefwisseling is helaas niet bewaard gebleven.

Na Huets dood bleef Virginie via de pers informatie over haar koninklijke kennis putten. »Zijn schulden, zijn buitensporigheden van alle aard, waren algemeen bekend. Milans dood (1901) werd niet of weinig betreurd. ‘Un mauvais garnement. Huet n’en fera jamais rien qui vaille.’⁹ De voorspellingen van mevrouw Huet bleken helaas waarheidsgetrouwer dan men zich bij het lieflijke uiterlijk van de toen twaalfjarige jongen had kunnen voorstellen.

Het door de zusters Loveling geschetste portret van Milan vertelt ons weinig over hem als koning en politiek figuur. We kunnen daaruit niet achterhalen waarom hij schulden had en bij wie, in hoeverre hij een speelbal was geweest in het eeuwige spel tussen Rusland en Oostenrijk¹⁰ en waarom hij nauwelijks betreurd werd door zijn gezin noch door zijn volk. We leren daaruit misschien meer over de zusters zelf die in tegenstelling tot mevrouw Huet en het toen actuele naturalisme kennelijk meer geloofden in *nurture* dan in *nature*.

Virginie Loveling heeft ook nog kunnen ervaren dat de zoon van Milan, koning Aleksandar, als even onbeminde nazaat van die “mauvais garnement” ten prooi was gevallen aan een aanslag.

⁶ ib. 1967:149

⁷ ib. 1967:150

⁸ ib. 1967:150-151

⁹ ib. 1967:154

¹⁰ De voor Servië ongunstige bepalingen van de Vrede van San Stefano (1878) waarmee de Servisch-Turkse oorlog geëindigd was deden koning Milan zich tegen Rusland keren en voortaan een pro-Oostenrijkse politiek voeren.

De in menig opzicht merkwaardigste vrouw die we bij onze speurtocht tegenkomen is Jeanne Merkus (1839-1897). Haar uiterst interessante biografische gegevens¹¹ tonen ons een meisje “uit een zeer godsdienstig protestantsch Nederlandsch geslacht”¹² maar ook uit een zeer rijke familie - haar vader was Mr. Pieter Merkus, gouverneur-generaal van Indië – die zich in haar leven vooral liet leiden door christelijke idealen. Na de dood van haar ouders begon ze al gauw als rijke jonge erfgename haar fortuin te besteden – anderen noemden dat “Verschleudern”¹³ – aan het verwezenlijken van idealistische doelen. Eerst begaf ze zich naar Parijs waar ze de communarden bijstond, daarna via Rome naar Jeruzalem. “Zoo vast was haar geloof in den komenden Christus, dat zij in Jeruzalem een stuk grond kocht en daarop een huis liet bouwen, dat bestemd zou zijn den Heiland te ontvangen.”¹⁴

In Palestina groeide blijkbaar haar afkeer tegen de “ongelovigen” en sindsdien steunde ze op alle mogelijke wijze de strijd van Christenen tegen de Turkse onderdrukking. Dat de Balkan haar in 1875 aantrok is dan ook niet zo verwonderlijk. In dat jaar brak namelijk in Hercegowina een opstand¹⁵ uit die geleid werd door Mićo Ljubibratić, een rijzige Serviër die ze al eerder in Rome had ontmoet. Als vrouw van 36 - jong, rijk maar lang niet mooi¹⁶ - sloot ze zich in Dubrovnik aan bij de opstandelingen. Een Franse reiziger een ooggetuige, Charles Yriarte, beschrijft Jeanne in zijn verslag “Souvenirs de voyage pendant l’insurrection”¹⁷ als heldin “die ongeacht de financiële hulp, die zij verleende, ook deelgenomen heeft aan strooptochten op Turksch gebied en daarbij blijk heeft gegeven van groote koelbloedigheid en persoonlijke dapperheid. Zoo zou een Fransch officier Barbieux, die ook in de gelederen der opstandelingen streed, het fort Prosecca met dynamiet hebben willen opblazen. Echter op het laatste oogenblik weigerden drie opstandelingen, welke door het lot aangewezen waren de lont aan te steken, waarop zij zich moedig voor dat werk beschikbaar stelde. Dit was den wankelmoedigen te veel, het aanbod werd niet geaccepteerd en één der mannen belastte zich met het gevaarlijke werk [...]”. Bovendien vertelt Yriarte, dat juffrouw Merkus groote sommen gelds aan den Russischen agent Vesselitsky ter hand stelde en dat zij door bemiddeling van Barbieux eenige Kruppkanonnen liet aankopen en deze [...] ter beschikking van de opstandelingen stelde...”¹⁸

Over de historische rol die Jeanne Merkus in de Opstand van Herzegowina gespeeld heeft bestaan ook Oostenrijkse en Duitse bronnen, maar aangezien de politieke ambities en belangen van deze twee grootmachten bij een Balkan-conflict tegenstrijdig waren met de Franse, is het beeld dat ze van Jeanne geven ook minder enthousiast. Beter gezegd, ze kijken naar Jeanne door hun anti-Servisch getinte bril en zien haar als naïeveling die in Belgrado “bereitwillige Helfer in dem Verschleudern ihres Geldes fand”¹⁹.

¹¹ De Nederlandse historicus René Gremaux schrijft op het ogenblik aan een uitgebreide biografie van Jeanne Merkus. Hij heeft ook meegewerkt aan het scenario voor een documentaire die door de Servische Staatstelevisie in 1999 over Jeanne werd gemaakt.

¹² Reitsma, 1938:286

¹³ Kutschbach, 1929:47

¹⁴ Reitsma, 1938:287

¹⁵ Deze opstand was een inleiding in de Servisch-Turkse oorlog (1876-1878) die uitgroeide tot de Russisch-Turkse oorlog en eindigde met de Vrede van San Stefano.

¹⁶ Reitsma, 1938:284

¹⁷ Yriarte, 1876:296

¹⁸ Reitsma, 1938:280

¹⁹ Kutschbach, 1929:47

In politieke zin bleek Jeanne inderdaad een idealistische naïeveling die geen rekening hield met de verschillende belangen die in het spel waren. In Belgrado werd ze weliswaar als heldin ontvangen, waarvan ook een passage uit het boek van Slobodan Jovanović²⁰ getuigt: “De burgerij van Belgrado organiseerde ter eere van onze Jeanne van Orléans een fakkeloptocht. Zij (juffrouw Merkus) verscheen op het balkon met een Montenegrijnsch mutsje op een reusachtige, blonde haardos en deze vrouwelijke verschijning met de mannenmuts, welke aan een carnevalsmaskerade herinnerde, verwekte een grooter enthousiasme, dan wanneer Peko Pavlović zelf (het hoofd van den opstand, opvolger van Liubibratič) verschenen was.»²¹

Jeannes onvoorwaardelijk en gepassioneerd engagement werd namelijk door de patriotistisch gestemde massa oprecht gewaardeerd, maar in politieke kringen had ze zich juist daardoor vijanden gemaakt. Kennelijk zat haar enthousiasme niet alleen in de weg van de Oostenrijkers die haar samen met Ljubibratič gevangengenomen en geïnterneerd hadden, maar ook de Russische diplomatie die haar bij de Russisch gezinde koningin Natalija Obrenović onbemind maakten door haar voor »joodsche spionne van Oostenrijksche nationaliteit«²² uit te maken. Tegen hofintriges was Jeanne veel minder opgewassen dan tegen de ontberingen van het soldatenleven. Het duurde niet lang of ze werd uit Servië verbannen en raakte spoedig in de vergetelheid. De bijdrage die zij geleverd heeft aan de geschiedenis van Nederlands-Servische betrekkingen bestond uit haar eigen romaneske leven dat ze aan haar christelijke idealen opgeofferd heeft.

Natalija Obrenović, de echtgenote van koning Milan Obrenović (1868-1889), vertegenwoordigde de pro-Russische oriëntatie in Servië, terwijl haar man als Oostenrijksgezind bekend stond. In dit koninklijk echtpaar komt dan ook de fatale gespletenheid van de Servische buitenlandse politiek tot uitdrukking die noodlottig gescheurd was (en bleef) tussen Westerse en Oosterse invloedssferen. Die gespletenheid bleek het fataalst voor koning Aleksandar Obrenović, de zoon uit dit ongelukkige huwelijk, die samen met zijn echtgenote het slachtoffer werd van een politieke moordaanslag.

Een heel specifieke kijk op deze historische gebeurtenis krijgen we door het lezen van “Koningsliefde”, een roman van Catharina Alberdingk Thijm (1848-1908). De moord op Aleksandar en zijn echtgenote Draga (1903) was de eerste in een lange reeks noodlottige gebeurtenissen die de geschiedenis van Servië in de twintigste eeuw zou bepalen. Het is misschien onvoldoende bekend dat dit de aanleiding is geweest om de eerste boycot op Servië uit te roepen. Voor een deel berustte de internationale verontwaardiging op het feit dat het een zeer brutale moord betrof en dat de troonsopvolger Petar Karađorđević het nagelaten had om de verantwoordelijken te bestraffen. Anderzijds ging het natuurlijk vooral om een ingrijpende verandering in de binnen- en buitenlandse politiek van Servië die de bestaande balance dreigde te verstoren. De dynastie Karađorđević ging namelijk weer sterker tegen Rusland leunen. Des te interessanter is de invalshoek van Catharina die in haar overvloedige sentimentaliteit de kant van de smachtende moeder Natalija Obrenović en dus voor de pro-Russische optie heeft gekozen. Tenminste, dat is de indruk die door de roman gewekt wordt.

²⁰ 1926:285

²¹ Reitsma, 1938:285

²² ib.

Ondanks het feit namelijk dat het om een sentimenteel liefdes- en familiedrama gaat, berust het verhaal op historische feiten die een interpretatie van de schrijfster ondergaan. De volgende vraag dwingt zich daarom op: Hoe kwam Catharina Alberdingk Thijm eigenlijk aan haar bronnen? In een voetnoot op de eerste pagina van de roman staat een anonieme verwijzing daarnaar: “Tengevolge van het langjarig verblijf der schrijfster in ‘t Oosten van Europa, heeft zij daar vrienden, die, door hun positie, haar ongekende bijzonderheden over de verhoudingen aan ‘t Servische hof, hebben medegedeeld. Zij is gebonden *geen* namen te noemen; zal dus, de nog levenden, die een ingrijpende rol in ‘t Drama van Belgrado speelden, met een verdichten naam aanduiden. Zowel uit discretie tegenover haar correspondenten, als om de overlevenden te sparen, is zij tot dezen maatregel genoodzaakt.”²³

Het is onduidelijk of men onder het “Oosten van Europa” Servië dient te verstaan of Rusland. Dat dit tweede waarschijnlijker is zou uit het woord “correspondenten” kunnen blijken. In ieder geval zijn er geen bewijzen op te sporen die zouden getuigen dat Catharina Alberdingk Thijm ooit in Servië is geweest. Harry G. M. Prik, de biograaf van o.a. Catharina’s broer Lodewijk van Deysel is van mening dat zij haar informatie zeer waarschijnlijk van politieke emigranten heeft verkregen tijdens haar verblijf in Parijs. Vandaar dus waarschijnlijk ook haar overduidelijke sympathie voor Natalija.

De roman, met als ondertitel “Het Drama in Servië”, begint met de geboorte van Aleksandar in 1876 en eindigt met zijn gewelddadige dood in 1903. Het is een portret van een eenzame, zwakke jongeling die, overbeschermd door zijn moeder, zijn hele leven is blijven hunkeren naar de liefde en respect van zijn vader. Bij de schildering van de karakters gaat Catharina vrouwelijk suptiel te werk: de negatieve eigenschappen van Milan worden niet zozeer expliciet tentoongesteld maar veel eerder door de loyaliteit, goedheid en vergevingsgezindheid van Natalija benadrukt. Uit verschillende pikante details over het huwelijksleven van het koninklijke echtpaar blijkt dat Catharina goed op de hoogte was van de hofintriges maar ook van hun politieke implicaties. Zij wist bijvoorbeeld van het feit dat Oostenrijk maar al te graag geld leende aan de gokverslaafde koning om hem zo aan de invloed van Rusland te onttrekken. In Natalija’s politieke ambities zag Catharina echter geen teken van machtswellust maar van een oprechte patriotistische vrees voor de dominantie van Oostenrijk. Met behulp van een dialoog tussen Milan en Natalija suggereert Catharina ons hun onenigheid over de buitenlandse politiek van Servië:

“... Gij als eene Russische, zoudt mij willen herscheppen in een vriend van den Witten Czaar, voor wien ik niet de geringste sympathie gevoel.”

“Ik heb u nooit gevraagd zijn “vriend” te worden; wel zie ik in, dat alleen de politiek, die ons nader tot Rusland zou brengen, Servië op den duur vrede en bloei verzekeren kan.”²⁴

Dit dilemma over de keuze van de beschermende grootmacht – indien dat u überhaupt ooit een kwestie van keuze was - speelt noodlottig mee in heel de Servische geschiedenis. Dat Natalija daarbij onbaatzuchtig en loyaal gehandeld zou hebben suggereert de schrijfster meermaals, o.a. door Natalija’s reactie op het voorstel van enkele Servische ministers om Milan tot abdicatie te dwingen in voordeel van hun zoon.

“Nooit!” riep zij heftig uit. “Nooit zal men mij overhalen tot medeplichtigheid aan een daad, die den koning van zijn rechten berooven. Onze staatkunde moge verschillen,

²³ Alberdingk Thijm, 1909:5

²⁴ ib. 1909:19

hij is mijn gemaal en liever dan mede te werken aan zijn val, zou ik de degenen aanklagen, die hem van den troon wilden stooten. Neen, wat ik wensch en nastreven wil, het is juist zijn kroon voor hem te bewaren, te voorkomen, dat zij hem door een vreemde mogendheid van het hoofd worde gerukt. Laat de regeering zich slechts standvastig toonen, Zijne Majesteit weigeren te volgen in zijn gevaarvolle politiek, en alles zal goed zijn. Het wel of wee van een rijk behoeft in onze dagen niet meer van een soeverein af te hangen.”²⁵

Deze edelmoedige en oerdemocratische houding van Natalija, waarin Catharina ons wil doen geloven, werd door Milan en door de anti-russisch gezinde publieke opinie in Servië heel anders opgevat. Haar geheime bezoek aan de Russische tsaar werd evenmin als een vriendschappelijk onderonsje geïnterpreteerd maar als verraad van de Servische staatsbelangen. Het epiloog was Natalija's inmenging in staatszaken was de scheiding van het huwelijk en haar verbanning uit Servië.

Vanaf dit punt worden Catharina's politieke interpretaties schaarser en gaat ze meer psychologiserend te werk. Na Milans abdicatie en Aleksandars troonbestijging voert ze een andere vrouw ten toneel, namelijk de minnares en latere echtgenote van Aleksandar, Draga Mašin, die de fatale rol van Milan overneemt. De samenzwering en de uiteindelijke aanslag op hun beider leven wijt Catharina bijna uitsluitend aan het heerszuchtige en hoogmoedige karakter van deze vrouw, die zelfs een geïnceneerde schijnzwangerschap niet schuwde om aan de macht te kunnen blijven.

Op twee plaatsen laat de schrijfster nog iets blijken van de rol die de internationale politiek bij het persoonlijke “Drama in Servië” gespeeld heeft. De zwakke Milan kreeg eerst de politieke overtuigingen van zijn moeder ingelepeld: “Hoe meer hij de belangen van zijn land bestudeerde, hoe meer hij ook inzag dat zijn moeder, die zich sterk onthield, invloed op zijn staatkunde uit te oefenen, voorheen gelijk had gehad Rusland als Servië's natuurlijke beschermer te beschouwen.”²⁶

Toen hij in de ban raakte van Draga, nam hij de hare over: “Nog altijd trouw aan zijn liefde, niet kunnende aannemen dat de zoozeer aangebeden vrouw hem bedrogen had, beging de jonge vorst op haar aanreden een onherstelbaren misslag, keerde hij zich, uit wrok, van Rusland af en bood Oostenrijk Servië's bondgenootschap aan. Hij kon dit des te gereeder doen, daar men zich te Weenen hoogst vriendschappelijk betoond had, gedurende de laatste levensdagen zijns vaders.”²⁷

Door toedoen van twee vrouwen schommelde Servië dus tussen twee belangenferen! Deze ietwat simplistische verklaring van politieke processen is helaas niet alleen eigen aan de vorige eeuwwisseling. De Servische politiek aan het einde van de twintigste eeuw, die uiteindelijk tot hevige protesten en een verandering in de politieke koers heeft geleid, zou ook veroorzaakt zijn geweest door de rampzalige invloed van een vrouw – de echtgenote van president Milošević.

Als zichtbare top van een ijsberg zijn vrouwen in machtsposities het meest geschikt voor de simplificerende en mythologiserende manier waarop het brede publiek zijn politieke opinie voorgeschoteld krijgt. De ware spelers kunnen daardoor hun anonimiteit bewaren. Het was echter niet de bedoeling van Catharina Alberdingk Thijm om de ware gang van zaken te ontmaskeren. Zij wilde haar publiek boeien met een passioneel verhaal en troosten met het besef dat leed geen sociale barrières kent - ingrediënten waarvan ook hedendaagse soaps gemaakt worden. Haar roman eindigt met de volgende woorden: “Peter Karageorgewitz is tot heerscher van Servië uitgeroepen. De treden van zijn troon zijn glibberig van den ongewroken

²⁵ ib. 1909:28

²⁶ ib. 1909:118

²⁷ ib. 1909:151

koningsmoord. Het doden van een gewoon sterveling wordt door de wetten gestraft, maar koningen staan *boven* de wetten. Arme koningen!!!”²⁸

Deze kreet gold natuurlijk koning Milan maar een decennium later heeft hij ook koning Petar kunnen gelden die het moest meemaken dat de Balkanoorlogen en WO I honderdduizenden van zijn onderdanen verslonden. Ook weer een gevolg van de eeuwige competitie tussen Oostenrijk en Rusland, maar deze keer blijkbaar zonder toedoen van ambitieuze vrouwen. Een verdienste van Catharina Alberdingk Thijm was het misschien dat men ook in kringen die niet zozeer tot het lezen van »echte«, »serieuze« literatuur neigden, iets over Servië en haar geopolitieke situatie te weten kwam, ook al was het oppervlakkig en sentimenteel. In het nieuwste drama in Servië, een eeuw later, hebben de media een soortgelijke rol gespeeld.

Bibliografie

- Elslander, Antonin van. 1967. *Virginie Loveling. Herinneringen*. Hasselt: Uitgeverij Heideveld.
- Jovanović, Slobodan. 1926. *Vlada Milana Obrenovića*. Beograd: Geza Kon.
- Kutschbach, A. 1929. *Der Brandherd Europa's*. Leipzig.
- Novaković-Lopušina, J. 1999. *Srbi i jugoistočna Evropa u nizozemskim izvorima do 1918*. Beograd: Revision.
- Reitsma, S. A. 1938. “Jeanne Merkus, een Hollandsch-Servische Jeanne d’Arc.” U: *Haagsch Maandblad*. jg. XV. 3/1938. ‘s-Gravenhage. 279-288.
- Thijm, Catharina Alberdingk. 1909. *Koningsliefde. Het Drama in Servië*. Amsterdam: N. J. Boon.
- Yriarte, Charles. 1876. *Souvenirs de voyage pendant l’insurrection*. Paris.

²⁸ ib. 1909:158